Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Στοιχεία για τον εκχριστιανισμό του Πόντου

Δημήτρης Κυρτάτας

doi: [10.12681/deltiokms.206](https://doi.org/10.12681/deltiokms.206)

Copyright © 2015, Δημήτρης Κυρτάτας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κυρτάτας Δ. (1984). Στοιχεία για τον εκχριστιανισμό του Πόντου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 45–69. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.206>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Α'

Ἡ σημασία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐξάπλωσης καὶ τῆς ἐδραίωσης τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ὑποτιμηθεῖ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, τὰ πρῶτα χριστιανικὰ κηρύγματα ὡδηγήθηκαν πρὸς βόρειες κατευθύνσεις, ὅπου ὅλες οἱ ἐνδείξεις μᾶς ὡδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι σημειώθηκε χαρακτηριστικὴ ἐπιτυχία. Τὰ ὀνόματα τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰωάννη, τοῦ Φίλιππου, εἶναι μὲ κάποιο ἱστορικὸ ἢ μυθολογικὸ τρόπο συνδεδεμένα μὲ πολυάριθμες μικρασιατικὲς πόλεις. Οἱ *Πράξεις* τῶν ἀποστόλων, κανονικὲς καὶ ἀπόκρυφες, καθὼς καὶ οἱ ἐπιστολὲς τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, διασώζουν διάφορες σκόρπιες πληροφορίες καὶ δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῶν πρώτων χριστιανικῶν ὁμάδων τῶν πόλεων αὐτῶν. Τὴν εἰκόνα ἐπιβεβαιώνουν καὶ συμπληρώνουν βάσιμες μὴ χριστιανικὲς πηγές, γεγονόσις ἀξιοσημείωτο ὅταν ἀναφερόμαστε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δευτέρου αἰῶνα. Ἐπίσης, ἓνα δίκτυο ἐπιστολῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες διασώζονται κάποια σημαντικὰ δείγματα, μαρτυρεῖ τὴ σύνδεση τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν μικρασιατικῶν πόλεων μὲ τὰ χριστιανικὰ κέντρα τῶν δυτικότερων περιοχῶν. Ἀπὸ τὸ μικρασιατικὸ χῶρο εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐκπῆγαν μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα δογματικὰ ρεύματα ποὺ σταδιακὰ ἐξελίχθηκαν σὲ βασικὲς συνιστώσες τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῶν αἱρέσεων. Στὸν ἴδιο χῶρο σημειώθηκαν καὶ τὰ πρῶτα ἀποφασιστικὰ βήματα στὴν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς ἱεραρχίας καὶ ὀργάνωσης. Τὶς παραμονὲς τῆς ἀναγνώρισης καὶ ὑποστήριξης τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ ἓνα Ρωμαῖο αὐτοκράτορα, ἡ Μ. Ἀσία μαζί μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη ἦταν οἱ μόνες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ὅπου ἡ νέα θρησκεία εἶχε καταφέρει νὰ προσηλυτίσει σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ ὅταν συγκλήθηκε ἡ πρώτη μεγάλη καὶ καθοριστικὴ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, μιὰ μικρασι-

Εὐχαριστῶ τοὺς Ν. Μανωλόπουλο, Π. Κιτρομηλίδη, Γ.Π. Κουρνοῦτο καὶ Ε. Μπαλτὰ γιὰ τίς χρήσιμες ὑποδείξεις τους.

ατική πάλι πόλη διαλέχτηκε, ή Νίκαια της Βιθυνίας, για να γίνουν οι εργασίες της, ώστε και ο αυτοκράτορας αλλά και ή μεγάλη μάζα των επισκόπων να μπορούν να μεταβούν σ' αυτήν εύκολα.

Με τέτοια δεδομένα ή μελέτη του πρώιμου χριστιανισμού θα ήταν άδιανόητη χωρίς την αναλυτική και συστηματική διερεύνηση του μικρασιατικού χώρου που υποδέχτηκε και στήριξε αποφασιστικά τη νέα θρησκεία. Ποιοί λοιπόν ήταν οι ρυθμοί αυτής της επιτυχίας και τί είδους ήταν αυτός ο χριστιανισμός; Τί άνθρωποι ήταν αυτοί που πρώτοι τόν άσπαστηκαν, τί περίμεναν άπ' αυτόν, και τί του έδωσαν; Παραδοσιακά ή εκκλησιαστική ιστορία θεωρούσε τις άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά σχετικά αυτόνοτες. Ώστόσο, οι ύπάρχουσες ένδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι λάθος να γενικεύει κανείς κρίνοντας άπό την πορεία του χριστιανισμού στα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας, Ρώμη, Άλεξάνδρεια, Άντιόχεια.

Ο εκχριστιανισμός της Μ. Άσίας δέν παρουσιάζει ένδιαφέρον μόνο για την ιστορία του χριστιανισμού. Η θρησκευτική μεταβολή που έπήλθε στην αυτοκρατορία τόν τέταρτο αιώνα, έπηρεάσε σημαντικά τη γενική ιστορία του δυτικού κόσμου. Στα κίνητρα του Μ. Κωνσταντίνου, όταν αναγνώρισε τό χριστιανισμό ως έπίσημη θρησκεία του κράτους, οι ιστορικοί βλέπουν τη μεγάλη άπήχηση της νέας θρησκείας στην Άνατολή, και ιδιαίτερα στη Μ. Άσία. Στα ίδια κίνητρα άλλωστε άποδίδεται συχνά και ή γεωγραφική έπιλογή για την έγκατάσταση της νέας πρωτεύουσας. Καί όμως ή θρησκευτική συνείδηση τών μικρασιατικών λαών δέν έχει γίνει άντικείμενο μελέτης ώστε να άναφανεί τό ειδικό της βάρος στις άποφάσεις του Μ. Κωνσταντίνου. Σε μεγάλο βαθμό οι ιστορικές μελέτες για τη Μ. Άσία άσχολούνται κυρίως με πολιτικά γεγονότα και τις διαδοχικές κατακτήσεις της άπό Πέρσες, Έλληνες, Ρωμαίους και Τούρκους. Χρειάζεται να μπουμε σ' αυτή την τελευταία περίοδο για να άρχίσει ή συστηματική διερεύνηση του θρησκευτικού στοιχείου¹.

1. Οι πρόσφατες μελέτες πάνω σε θρησκευτικά ζητήματα τών κατοίκων της περιοχής του Πόντου άφθονούν, αλλά άσχολούνται κυρίως με μεταγενέστερες έποχές. Ένδεικτικά βλ. Α. Bryer, «The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 4, Άθήνα 1983, και S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ - Λός Άντζελες - Λονδίνο 1971. Για την περίοδο που εξετάζουμε ύπάρχει ή παλαιότερη αλλά άναντικατάστατη έργασία του W. M.

Ἄλλα καὶ οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς Μ. Ἀσίας δὲν ἔχουν τύχει τῆς κατάλληλης προσοχῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν φτάνει συνήθως ὡς τὰ διοικητικὰ ζητήματα τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὰ φορολογικὰ συστήματα πὺ ἐπέβαλαν οἱ κατὰ περιόδους κατακτητές. Αὐτὸ εἶναι ὡς ἓνα βαθμὸ φυσικὸ γιὰτὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Περσῶν, καὶ κυρίως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, ἦταν πολιτισμὸς πόλεων. Κάθε κατακτητὴς ἐγκαθιστοῦσε στὶς μεγάλες πόλεις τὴν ἀριστοκρατία του, τὸ διοικητικὸ του μηχανισμό καὶ τὸ στρατό του, ἀποβλέποντας στὴ διατήρηση τῆς κυριαρχίας του καὶ στὴ συγκέντρωση τῶν φόρων, πὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Μέσα στὶς πόλεις, γύρω ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τοὺς διοικητικοὺς ἐκπροσώπους, συγκεντρώνονταν ἔμποροι καὶ τεχνίτες, πὺ παρακολουθοῦσαν τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς πολιτιστικὲς συνήθειες τῶν ἐκάστοτε κατακτητῶν. Στὶς πόλεις αὐτὲς ζοῦσε ἀκόμα ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι κάποια προστασία ἀπὸ πάσης φύσεως ἀπειλές².

Γιὰ τὸν κόσμον τῶν πόλεων κατὶ ξέρουμε, ἀποσπασματικὸ καὶ συχνὰ ἀβέβαιο, ἀλλὰ κατατοπιστικὸ. Στὶς κοινωνίες ὅμως αὐτὲς, δέκα περίπου ἄνθρωποι καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τραφεῖ ἓνας ἄνθρωπος στὴν πόλη. Τόσο πλεόνασμα ἐπέτρεπαν νὰ παραχθεῖ οἱ δυνατότητες τῆς ἐποχῆς. Καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καλλιεργητές, ἐλεύθερους, ἡμιελεύθερους καὶ δούλους, τὸ μεγαλύτερο μέρος ζοῦσε σὲ κομποπόλεις καὶ χωριά γιὰ τὰ ὅποια δὲν ξέρουμε (ἀλλὰ καὶ δὲν ἐνδιαφερθήκαμε νὰ μάθουμε) σχεδὸν τίποτα. Σχετικὰ πρόσφατα, ὀρισμένοι ἱστορικοὶ ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὴ γλῶσσα, τὶς ἰδεολογίες, τὶς νοοτροπίες, τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν λαῶν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας³. Ἀρχίζει λοιπὸν νὰ

Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia*, 2 τόμοι, Ὁξφόρδη 1895-1897, πὺ περιορίζεται στὴ Φρυγία. Χρήσιμες πληροφορίες ὑπάρχουν καὶ στὴ μελέτη τοῦ Ἀρχ. Χρύσανθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀρχεῖο Πόντου, τ. 4 καὶ 5, Ἀθήνα 1933.

2. Γιὰ φορολογικὰ καὶ διοικητικὰ ζητήματα ὑπάρχουν οἱ μελέτες τοῦ Α. Η. Μ. Jones, συγκεντρωμένες στὸν τόμον *The Roman Economy*, Ὁξφόρδη 1974, καὶ τὸ παλαιότερον βιβλίον τοῦ ἴδιου, *The Greek City, from Alexander to Justinian*, Ὁξφόρδη 1940. Γιὰ τὶς σχέσεις πόλης-ὑπαίθρου στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία βλ. Μ. I. Finley, *The Ancient Economy*, Chatto and Windus, Λονδίνο 1973· R. MacMullen, *Roman Social Relations*, Yale University Press, New Haven 1974· καὶ G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, Λονδίνο 1981.

3. Μελέτες σὲ ζητήματα τοπικῶν γλωσσῶν ὑπάρχουν ἀρκετές· ὀρισμένες παρατηρήσεις γίνονται στὸ ἄρθρον τοῦ Jones «The Greeks under the Roman Empire»,

αναφαίνεται πόσο οί γενικές κατηγορίες του ἐξελληνισμοῦ, τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ, τοῦ ἐξισλαμισμού δὲν ἐπαρκοῦν—δὲν ἀληθεύουν ἢ δὲν λένε σχεδὸν τίποτα— ὅταν ἀναφερόμαστε στὶς τεράστιες ἀγροτικές ἐκτάσεις ποὺ ἄρχιζαν λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὰ κέντρα τῶν μεγάλων πόλεων. Δυστυχῶς οἱ ἀρχαῖες πηγές δὲν ἔχουν καταγράψει παρὰ λιγοστὰ σκόρπια ἀνέκδοτα καὶ οἱ σύγχρονοι ἱστορικοί, ἀντὶ νὰ τὰ μελετήσουν ὅσο γίνεται πιὸ προσεκτικά, ἀρκοῦνται συνήθως στὸ νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνουν.

Τέτοια λοιπὸν στοιχεῖα, ἀνεκδοτολογικὰ καὶ ὁπωσδήποτε ἐντελῶς ἀποσπασματικά, μᾶς παρέχουν ἀρκετὰ οἱ χριστιανικές πηγές τῆς ἐποχῆς. Ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἱερὴ ἀποστολὴ νὰ κερδίσουν τὸν κόσμον ὅλο στὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ, οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ πολὺ νωρὶς κατέγραφαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τους—ἰδίως τῶν ἐπιτυχημένων. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔχουν βέβαια συγκεντρώσει καὶ ἐπεξεργαστεῖ τις πληροφορίες αὐτές, ἀλλὰ καθὼς τὸ ἐνδιαφέρον τους περιορίζεται κυρίως στὰ «γεγονότα», ἐκεῖνο ποὺ ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας εἶναι βασικά κατάλογοι ἐπισκόπων καὶ πόλεων ὅπου ὁ χριστιανισμὸς ἐξαπλώθηκε νωρίτερα ἢ ἀργότερα. Ἄν θέλουμε ἀπὸ τις πρωτοχριστιανικές πηγές νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τις θρησκευτικές συνήθειες, τις ἐλπίδες καὶ τις ἀπελπισίες τῶν μικρασιατικῶν λαῶν, θὰ πρέπει νὰ σκύψουμε πάλι προσεκτικὰ πάνω τους καὶ νὰ τοὺς θέσουμε τὰ νέα ἐρωτήματα. Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ περιοριστοῦμε σ' ἓνα-δύο μόνο ζητήματα σχετικά μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Πόντου, τὰ ὁποῖα εἰκονογραφοῦν τὸ γενικότερο πρόβλημα.

Κατ' ἀρχὴν ἡ διοικητικὴ ἐπαρχία τοῦ Πόντου (ποὺ δύσκολα μποροῦμε νὰ τὴν ξεχωρίσουμε στὶς πηγές ἀπὸ τὴ γειτονικὴ τῆς Βιθυνία) ἦταν ἀπομακρὴ καὶ κάπως ἀπομονωμένη ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου αἵωνα. Ἡ πρόσβαση, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁδικοῦ δικτύου, φαίνεται ὅτι γινόταν συνηθέστερα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐτσι, οἱ πόλεις τοῦ Πόντου δὲν ἀποτελοῦσαν

στὸν τόμον *The Roman Economy*. Σὲ σχέση μὲ τὸ χριστιανισμὸ βλ. G. Bardy, *Les Questions des Langues dans l'Eglise Ancienne*, Παρίσι 1948. Γιὰ τις φυλές ποὺ κατοικοῦσαν στὴ βυζαντινὴ Μ. Ἀσία βλ. P. Charanis, «On the ethnic composition of Byzantine Asia Minor», στὸ *Προσφορά εἰς Σ. Π. Κυριακίδη*, Ἑλληνικά, Θεσσαλονίκη 1953. Καλὸ δείγμα τοῦ πρόσφατου ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ μελέτῃ τοῦ F. Millar, «Local Cultures in the Roman Empire» στὸ *Journal of Roman Studies*, 58, 1968.

αναπόφευκτο πέρασμα, όπως άλλες μικρασιατικές πόλεις, απ' όπου θέλοντας και μη διάβαιναν έμποροι και πάσης φύσεως ταξιδιώτες. Από την άλλη, ή απομόνωση αυτή δεν ήταν απόλυτη. Η μετακίνηση ήταν δύσκολη, αλλά όχι αδύνατη. Έπιστολές πήγαιναν και έρχονταν. Ένδεικτική (όπως θα δούμε παρακάτω) είναι μία έπιστολή που στάλθηκε τὸ δεύτερο αἰώνα ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Κορίνθου στοὺς «ἀδελφοὺς» τοῦ Πόντου με παραινετικές συμβουλές, που βεβαιώνει ὅτι μία τέτοια ἀνταλλαγή ήταν μάλλον συνηθισμένη. Έχουμε ἀκόμα πληροφορίες γιὰ προσωπικές μετακινήσεις ἀπὸ τὸν Πόντο στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη γιὰ σπουδές καὶ θρησκευτικές ἀναζητήσεις (πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Γρηγόριου τοῦ ἐπονομαζόμενου Θαυματουργοῦ, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω).

Η περιοχὴ τοῦ Πόντου συγκεντρώνει λοιπὸν δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Πρῶτον, εἶχε ἀρκετὴ ἐπαφή με τὸν κόσμο, ὥστε νὰ παρακολουθεῖ τις σημαντικότερες ἐξελίξεις στὸ δογματικὸ καὶ ὀργανωτικὸ τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, καὶ δεύτερον, ήταν ἀρκετὰ ἀπομονωμένη, ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε καὶ τις «αὐθόρμητες» ἐκφράσεις τοῦ χριστιανισμοῦ που πῆγαζαν ἀπὸ τις τοπικὲς συνθήκες καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων.

B'

Τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ κάθε μελέτη σχετικὴ με τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι οἱ βασικὲς πληροφορίες που ἔχει καταγράψει ὁ ἱστορικὸς Α. Harnack⁴. Συμπληρώνοντας τὸ ὕλικὸ που ἔχει συγκεντρώσει ὁ μεγάλος αὐτὸς μελετητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ συνθέσει ἕναν κατατοπιστικὸ χάρτη τῆς ἐξάπλωσης τῆς νέας θρησκείας. Η πρώτη ἀναφορὰ γιὰ ὑπαρξὴ χριστιανῶν στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς χριστιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου, τῆς *Καινῆς Διαθήκης*. Η χρονολογία γραφῆς καὶ ὁ ἀποστολέας ἀμφισβητοῦνται. Έσωτερικὲς ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Δομιτιανοῦ, γεγονὸς που ὁδηγεῖ στὸ δεύτερο συμπέρασμα ὅτι συγ-

4. Στὸ παρὸν ἄρθρο ἔχουμε συμβουλευτεῖ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση που βασίζεται στὴ δεύτερη γερμανικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1905, Α. Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, Williams and Norgate, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1908, 2 τόμοι.

γραφείας της δὲν ἦταν ὁ ὁμώνυμος ἀπόστολος (στὸ θέμα ὁμως αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε). Παραλήπτες τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἦταν οἱ χριστιανοὶ πέντε διαφορετικῶν περιοχῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ Βιθυνία καὶ ὁ Πόντος⁵. Ἐχομε ἔτσι μία σίγουρη μαρτυρία ὅτι εἴκοσι περίπου χρόνια πρὶν τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνα ὑπῆρχαν χριστιανοὶ στὶς ἀπόμακρες αὐτὲς περιοχές, πού εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἡθικὴ καθοδήγηση καὶ συμπαράσταση σὲ συνθήκες διώξεων. Στὸ βασικὸ ἐρώτημα πῶς βρέθηκαν ἐκεῖ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες δὲν μᾶς παρέχουν καμιὰ πληροφορία. Μποροῦμε νὰ κάνουμε κάποιες ὑποθέσεις βασιζόμενοι κυρίως σὲ μύθους πού ἐπλασαν οἱ μνῆμες ἀλλὰ καὶ ἡ εὐσέβεια τῶν πρώτων χριστιανῶν⁶.

Ἡ παράδοση λέει ὅτι ὅταν οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μαθητὲς μοίρασαν μεταξὺ τους τὸν κόσμον γιὰ νὰ κηρύξουν τὸ εὐαγγέλιο, ὁ Πέτρος, πρὶν καταλήξει στὴ Ρώμη, δίδαξε στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς τοῦ Πόντου, τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν ἄλλων μικρασιατικῶν περιοχῶν πού ἀναφέρονται καὶ στὴν ὁμώνυμη ἐπιστολῇ. Τὴν παράδοση αὐτὴ τὴν πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο Ρώμης, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὴν ἀξιολογήσουμε⁷. Ἡ ἀπόλυτη σύμπτωση μεταξὺ τῶν πέντε περιοχῶν πού κατονομάζει ἡ ἐπιστολὴ καὶ πού διασάφει ἡ παράδοση, καθιστᾷ ἀπίθανη τὴν ἀνεξάρτητη προέλευση τῆς μαρτυρίας. Φαίνεται πὺδ λογικὸ ὁ Ἰππόλυτος (ἢ ἡ πηγὴ του), βασιζόμενος στὴν ἐπιστολῇ, πού σίγουρα γνώριζε, νὰ ἔκανε τὴν ὑπόθεση ὅτι γιὰ νὰ ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ στὶς περιοχὲς αὐτές, ὁ συντά-

5. «Πέτρος ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκλεκτοῖς παρεπιδήμοις διασπορᾶς Πόντου, Γαλατίας, Καππαδοκίας, Ἀσίας καὶ Βιθυνίας...» (Α' Πέτρου, 1:1). Δὲν ἀναφέρονται περιοχὲς ὅπως Λυκία, Παμφυλία, Κιλικία, Φρυγία. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν περιοχῶν ἐπιδέχεται πολλὰς ἐρμηνεῖες· ἐνδεικτικὰ βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις τοῦ W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, Fortress Press, Φιλαδέλφεια 1971 (ἀπὸ τῆ γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1934), σ. 81-2. Μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, βέβαια, ὅτι κατὰ τίς *Πράξεις* τῶν Ἀποστόλων (2:10) μεταξὺ τῶν πρώτων Ἰουδαίων πού ἀκούσαν τὸ κήρυγμα τῆς Ἱερουσαλὴμ ἦταν καὶ κάτοικοι τοῦ Πόντου, πού ἐνδεχομένως μετέφεραν τὸ χριστιανισμὸ στὴν περιοχὴ τους.

6. Ἡ ὑπόθεση πού ἀκολουθεῖ ἀνήκει στὸν J. Daniélou· βλ. J. Daniélou - H. Marrou, *The Christian Centuries, The First Six Hundred Years*, Darton, Longman and Todd, Λονδίνο 1964, σ. 40, 50.

7. Ἰππόλυτος, *Περὶ τῶν ἸΒ' Ἀποστόλων*, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τ. 6, σελ. 296: «Πέτρος μὲν ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ, καὶ Καππαδοκίᾳ, καὶ Βητανίᾳ [ἐννοεῖ Βιθυνίᾳ] καὶ Ἰταλίᾳ, καὶ Ἀσίᾳ, κηρύξας τὸ Εὐαγγέλιον...», στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς, συμπληρῶνει ὁ Εὐσέβιος, *The Ecclesiastical History*, Loeb, 2 τόμοι, 1926, 1932, III.1.1-3, τόμος I, σ. 190.

κτης τους ήταν και ο πρώτος κατηχητής τους. Σήμερα βέβαια η πιό θεμελιωμένη άποψη των μελετητών δεν δέχεται ως συντάκτη της επιστολής τον απόστολο⁸. "Αλλωστε με παραλήπτες τους χριστιανούς όλης σχεδόν της Μ. 'Ασίας, ή επιστολή χάνει το χαρακτήρα της και πρέπει να θεωρηθεί μάλλον θεολογικό δοκίμιο ή, όπως λέγεται, επιστολιμαία διατριβή.

Η μυθολογική παράδοση από την άλλη, όπως τη διασώζουν κυρίως τα απόκρυφα της *Καινής Διαθήκης*, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάποιες περιοχές συνδέονται με αρκετή συνέπεια με το όνομα ενός προσώπου. Μάλιστα, οι περιοχές αυτές βρίσκονται κατά κανόνα σε γεωγραφική γειτνίαση. Ξεκινώντας λοιπόν από την Παλαιστίνη με κατεύθυνση προς βορράν, αν δεν θέλει κανείς να κατευθυνθεί προς τα δυτικά παράλια της Μ. 'Ασίας (μια περιοχή που συνδέεται κυρίως με τον 'Ιωάννη και τον Φίλιππο), περνάει από τις περιοχές που κατονομάζει ή επιστολή για να καταλήξει στον Πόντο και τη Βιθυνία. Βέβαια μιλάμε για τεράστιες περιοχές, όπως Καππαδοκία και Γαλατία, αλλά κάνουμε μια υπόθεση. Από τη Βιθυνία, αν ήθελε κάποιος να συνεχίσει το ταξίδι του, ή πιό λογική κατεύθυνση, εκείνη την εποχή, θα ήταν να περάσει απέναντι στο Βυζάντιο μέσω Νίκαιας και Νικομήδειας, και διασχίζοντας τη Θράκη και τη Μακεδονία να φθάσει στην Κόρινθο. Αυτό το δεύτερο ταξίδι, που αποτελεί έναν άλλον, και ίσως συνθηθέστερο, τρόπο πρόσβασης στον Πόντο, το «πραγματοποίησε» ο 'Ανδρέας, σύμφωνα με τις απόκρυφες Πράξεις του⁹.

8. Ο Harnack, που είναι γενικά πολύ συντηρητικός στη χρονολόγηση των κειμένων της *Κ.Δ.*, πιστεύει ότι ή επιστολή αυτή ανήκει στα πρώτα χρόνια του Δομτιανού, *The Mission*, τ. 2, σ. 186. Οι περισσότεροι Έλληνες θεολόγοι εξακολουθούν ωστόσο να θεωρούν την επιστολή γνήσια· βλ. Κ. Μπόννης, *Εισαγωγή εις την 'Αρχαίαν Χριστιανικήν Γραμματείαν*, 'Αθήνα 1974, σ. 154, και Β. Στογιάννος, *Πρώτη 'Επιστολή Πέτρου*, Θεσσαλονίκη 1980, όπου στις σ. 56 κέ. δίνονται συνοπτικά οι κύριοι λόγοι που συνηγορούν για τη μη γνησιότητα της επιστολής.

9. Για τις Πράξεις 'Ανδρέου βλ. E. Hennecke (έκδ.), *New Testament Apocrypha*, SCM Press, τ. 2, 1974, σ. 397 κέ. 'Αγγλική μετάφραση των σωζόμενων αποσπασμάτων στο M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, 'Οξφόρδη 1953, σ. 337-63. Βιβλιογραφία σχετική με την υποθετική δράση του 'Ανδρέα στην περιοχή αυτή συγκεντρώνει ο 'Αρχ. Χρυσανθος, *Η 'Εκκλησία Τραπεζούντος*, σ. 112 σημ. 2. Για τη διά θαλάσσης επικοινωνία του Πόντου με την 'Αθήνα το δεύτερο αιώνα μ.Χ. βλ. τη μαρτυρία του Φιλόστρατου που αναφέρεται στην προμήθεια σιταριού, Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, Loeb, 1921, I.23, σ. 100. Είναι γνωστό βέβαια ότι ή κλασική 'Αθήνα προμηθευόταν σιτάρι από τον Πόντο σε τακτική βάση.

“Ας αφήσουμε κατά μέρος την ιστορική σχέση των αποστόλων των Ευαγγελίων με τὰ πρόσωπα τῆς μετέπειτα παράδοσης καὶ τῶν ἀπόκρυφων γραφῶν ποὺ φέρουν τὰ ὀνόματά τους. Φαίνεται πιθανὸ νὰ ἔχουμε κάποιες σφαῖρες ἐπιρροῆς με τὶς ὁποῖες συνδέονται διάφορα πρόσωπα μέσω κυρίως τῶν μαθητῶν τους (φυσικὰ δὲν μιλάμε ἐδῶ γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ Παύλου, ποὺ οἱ κινήσεις του εἶναι ἱστορικὰ ἀρκετὰ σαφεῖς, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη, ποὺ ἔχει κι αὐτὸς κάποια ἱστορική ὑπόστασι ἐκτὸς Γραφῶν). Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τοῦ Πόντου με τὰ ἄλλα κέντρα τοῦ πρώιμου χριστιανισμοῦ ἦταν δυνατόν νὰ γίνεῖ εἴτε διὰ ξηρᾶς με τὴν Παλαιστίνη, εἴτε διὰ θαλάσσης με τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ κυρίως τὴν Κόρινθο¹⁰. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν χριστιανῶν στὸν Πόντο, τουλάχιστον ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρώτη ἐπαφὴ ἐγινε διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὸ Νότο, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς. Τὸ ὄνομα τοῦ Πέτρου συνδέεται μ’ αὐτὴν τὴ διαδρομὴ¹¹. Στὴ συνέχεια, ὅταν ὁ παλαιστινιακὸς χριστιανισμὸς ἔχασε τὸ βάρος του, λόγω τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους, σημαντικότερη ἐγινε ἡ διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνία τῶν χριστιανῶν τοῦ Πόντου με τὴν Κόρινθο –γεγονὸς ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια εἶχε μεγάλη σημασία. Μ’ αὐτὴ τὴ δευτέρη διαδρομὴ συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρέα.

Ἡ δευτέρη ἱστορική ἀναφορὰ στοὺς χριστιανούς τοῦ Πόντου βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς ἐθνικοῦ, τοῦ Ῥωμαίου Πλίνιου τοῦ Νεώτερου. Ὁ Πλίνιος ὀλοκλήρωσε μιὰ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία δικηγόρου πηγαίνοντας, ὡς εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο. Ἀπὸ κεῖ, ἐνημέρωνε τακτικὰ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὴν

10. Γιὰ τὴν ἐπαφὴ τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου με τὴν Κόρινθο ἔχουμε τὶς ἀκόλουθες ἐνδείξεις: α) τὸ ὑποθετικὸ ταξίδι τοῦ Ἀνδρέα μέσω Πόντου καὶ Βιθυνίας στὴν Κόρινθο· β) τὴ μαρτυρία ὅτι οἱ συνεργάτες τοῦ Παύλου Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κόρινθο ἦταν ἀπὸ τὸν Πόντο (*Πράξεις*, 18:1)· γ) ἡ ὑπαρξὴ γυναικῶν διακόνων (διακονισσῶν) μαρτυρεῖται μόνο στὸν Πόντο καὶ τὴν Κόρινθο (βλ. σημ. 18)· δ) τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κορίνθου Διονύσιου σὲ ἀδελφοὺς τοῦ Πόντου (βλ. σημ. 23).

11. Στὶς *Πράξεις Πέτρου* ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ στὴ Ῥώμη δύο γυναικῶν ἀπὸ τὴ Βιθυνία ποὺ περιμέναν τὴν ἀφίξιν τοῦ Πέτρου· βλ. James, *The Apocryphal New Testament*, σ. 307. Ὁ πρῶτος χριστιανὸς ἀπὸ τὸν Πόντο, ποὺ μνημονεύεται στὶς *Πράξεις*, 18:1, ἦταν ὁ Ἰουδαῖος Ἀκύλας.

πρόοδο των εργασιών του δι' ἀλληλογραφίας, καὶ λίγο πρὶν πεθάνει, τὸ 113, ἔγραψε καὶ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ του, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς¹². Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πληροφοροῦμαστε ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Κατ' ἀρχὴν, ὀρισμένοι κατηγοροῦμενοι, προσπαθώντας νὰ ἀποφύγουν τὴν καταδίκη, δήλωσαν ὅτι εἶχαν πάψει νὰ εἶναι χριστιανοὶ ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρξαν χριστιανοὶ πρὶν τὸ ἐνενήντα, δηλαδὴ μέσα στὴν ἴδια δεκαετία ποὺ γράφτηκε, ὅπως πιστεύεται, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου¹³. Οἱ διωγμοί, γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς μιλοῦσε ἡδη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου, εἶχαν ἀποτρέψει πολλοὺς ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὶς χριστιανικὲς κοινότητες. Οἱ περισσότεροι ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν ἐγκατέλειψαν τὴ νέα τους θρησκεία, καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς εἶχαν προστεθεῖ καὶ πολλοὶ καινούριοι. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου ἀπευθυνόταν χαρακτηριστικὰ σὲ δούλους καὶ γυναῖκες¹⁴. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου ἀναφερόταν σὲ χριστιανούς ὁλων τῶν ἡλικιῶν καὶ ὁλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, σὲ γυναῖκες καὶ ἄντρες, ὀρισμένοι μάλιστα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες (πού, ὅπως ἄλλοτε ὁ Παῦλος, ἔπρεπε νὰ δικαστοῦν στὴν Ρώμη).

Οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη ἐπιστολὴ δὲν κατονόμαζαν συγκεκριμένες πόλεις, ἀλλὰ ἡ πρώτη φαίνεται νὰ ἀπευθυνόταν ἀποκλειστικὰ σὲ ἐλληνόφωνους χριστιανούς, ποὺ στὴν περίπτωσιν τοῦ Πόντου θὰ πρέπει νὰ κατοικοῦσαν σὲ μιὰ-δυὸ μεγάλες παραλιακὲς πόλεις. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου δὴλωνε ρητὰ ὅτι χριστιανοὶ ὑπῆρχαν ὄχι μόνο στὶς πόλεις ἀλλὰ καὶ στὰ χωριά. Ἡ πληροφορία αὐτή, ἂν καὶ δὲν μᾶς διαφωτίζει στὸ θέμα

12. Πλίνιος, *Epist.*, X.96. Γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν διωγμῶν, ὅπως ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Τραϊανοῦ, βλ. G. E. M. de Ste. Croix, «Why were the early Christians persecuted?», ξαναδημοσιευμένο στὸ M. I. Finley (ἐκδ.), *Studies in Ancient Society*, R.K.P., Λονδὶνο 1974. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει σχολιαστῆ ἀπὸ πάρα πολλοὺς μελετητὲς· ἐνδεικτικὰ βλ. G. Bardy, *The Church at the End of the First Century*, Λονδὶνο 1938, σ. 39-44, καὶ πρόσφατα R. L. Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale University Press, New Haven - Λονδὶνο 1984, σ. 1-30 (ἐλληνικὴ μετάφρασις τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ Χρ. Παπαδόπουλο, «Ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ὁ Χριστιανισμός», στὴ *Θεολογία*, 1, 1923, σ. 261 κέ. καὶ 2, 1924, σ. 5 κέ.).

13. Ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τῶν χριστιανῶν τοῦ Πλίνιου εἶναι συμβιβαστὴ μὲ τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου. Τὰ στοιχεῖα μας ὥστόσο εἶναι λίγα γιὰ νὰ συνάγουμε ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἐπιστολῆς.

14. Ἡ ἔμφασις τῆς ἐπιστολῆς δείχνει ὅτι ἦταν δύσκολο στοὺς δούλους νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὸ ρόλο τους στὰ πλαίσια τῆς νέας θρησκείας. Οἱ πρώτες χριστιανικὲς κοινότητες εἶχαν ἐλάχιστους δούλους, κι αὐτοὺς κατ' ἐξαίρεσιν.

της γλώσσας, είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί στις αρχές του δεύτερου αιώνα ο χριστιανισμός δεν είχε σημειώσει πρόοδο στην ύπαιθρο και τους αγρότες άλλων περιοχών. Ἀκόμα, τὸν Πλίνιο ἀνησυχούσε ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν καὶ ἡ πεποίθησή του ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆ τῶν διωγμῶν δὲν θὰ εἶχε σταματημό.

Ὁ Πλίνιος, ὀλιγόλογος καὶ ἀκριβολόγος, ἔδινε μὲ τὴν ἐπιστολὴ του ἀναφορὰ καὶ γιὰ τὶς λατρευτικὲς συνήθειες τῶν χριστιανῶν τῆς Βιθυνίας καὶ τοῦ Πόντου, ὅπως τὶς εἶχε ἐξακριβώσει ἀπὸ τοὺς ἴδιους. Συναντιόνταν, ἔγραφε, τακτικά, πρὶν χαράξει, σὲ καθορισμένες μέρες, γιὰ νὰ ψάλλουν ὕμνους ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλο πρὸς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ ὡς Θεοῦ. Ἀκόμα, αὐτοδεσμεύονταν μὲ ὄρκο, ὅχι γιὰ κακοποιὸ σκοπὸ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀπόσχουν ἀπὸ κλοπές, ληστείες καὶ μοιχεία, νὰ μὴν ἀθετήσουν ποτὲ τὸ λόγο τους καὶ νὰ ἐπιστρέφουν τὶς καταθέσεις ὅταν τοὺς ζητοῦνται πίσω. Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν τελετὴ συνήθιζαν νὰ ξανασυγκεντρῶνται ἀργότερα γιὰ νὰ φάνε κοινὲς καὶ ἀκίνδυνες τροφές. Ὁ Πλίνιος εἶχε συλλάβει καὶ δύο δοῦλες, πὺ οἱ χριστιανοὶ τὶς ἀποκαλοῦσαν διακόνισσες. Γιὰ νὰ ἀπαλλάξει τοὺς κατηγορούμενους ὁ Πλίνιος τοὺς ζητοῦσε νὰ ἐπαναλάβουν μιὰ διατύπωση ἐπίκλησης στοὺς Θεοὺς, νὰ κάνουν προσφορὰς μὲ κρασί καὶ λιβάνι στὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα καὶ νὰ βλασφημήσουν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Κανένας γνήσιος χριστιανός, κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Πλίνιου, δὲν μπορούσε νὰ πειστεῖ νὰ τὰ κάνει αὐτά. Μένει μία τελευταία πληροφορία. Ὁ Πλίνιος δὲν ἔψαχνε νὰ βρεῖ χριστιανούς. Ἀναγκάστηκε νὰ ἀσχοληθεῖ μαζί τους μετὰ ἀπὸ ἀναφορὰς καὶ καταγγελίεις πὺ τοῦ ἔγιναν. Ὅσο περισσότερο ἀσχολιόταν, τόσο αὐξάναν καὶ οἱ καταγγελίεις. Μάλιστα κυκλοφοροῦσε καὶ ἓνα ἀνώνυμο φυλλάδιο, μὲ ὀνόματα διαφόρων πὺ κατηγοροῦνταν ὡς χριστιανοί.

Πρὶν προχωρήσουμε περισσότερο, ἂς προσέξουμε καλύτερα μιὰ-δυὸ ἀπὸ τὶς πληροφορίες πὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς χριστιανούς τοῦ Πόντου μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ δεύτερου αἰώνα. Τὰ ὅσα μᾶς λέει ὁ Πλίνιος, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ τὰ ἀμφισβητήσουμε καθὼς ἦταν ἀνακριτὴς καὶ διώκτης τῶν χριστιανῶν. Ἔτσι, δὲν εἶχε λόγο, γιὰ παράδειγμα, νὰ υπερβάλλει σχετικὰ μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν χριστιανῶν. Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Ρωμαίου νομομαθοῦς, οἱ χριστιανοὶ ἐμφανίζονται φιλήσυχοι, ἡθικοὶ καὶ μὲ πνεῦμα συντροφικότητος. Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος δὲν ἔχει κίνητρο γιὰ νὰ τοὺς διώξει. Μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅπως σαφῶς βεβαιώνει ὁ Πλίνιος στὴν ἐπιστολὴ του, καὶ ὅπως εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἡ πίεση γιὰ τὴ διώξη τῶν χριστιανῶν προερχόταν ἀπὸ τὰ κάτω, ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς πολίτες. Βρισκόμαστε ἀκόμα πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺ θὰ ἀντιστραφοῦν οἱ ὅροι καὶ ἡ ἐντολὴ γιὰ τοὺς διωγμοὺς δίνεται ἐκ τῶν ἄνω,

ἐνῶ ὁ ἅπλος κόσμος ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ συμπάθεια τοὺς χριστιανούς. Στὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰώνα, οἱ μεγαλύτεροι διώκτες τῶν χριστιανῶν ἦταν ἀκόμα οἱ συμπολίτες τους, ἐθνικοὶ καὶ Ἰουδαῖοι. Τὰ κίνητρα αὐτῆς τῆς ἐχθρας δὲν κατονομάζονται στὴν ἐπιστολὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἄλλες ὁμως πηγές ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαμάχη ἦταν κυρίως θρησκευτικὴ καὶ ὄχι οἰκονομικὴ, πολιτικὴ ταξικὴ, ἐθνικὴ ἢ ἄλλη. Οἱ μὴ χριστιανοί, ὅλων τῶν θρησκειῶν, ἀντιδροῦσαν στὴν περιφρόνηση καὶ τὴν προσβολὴ τῶν θρησκευτικῶν τοὺς αἰσθημάτων ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση ἀνταποκρινόταν πολλές φορές ἐντελῶς ἀπρόθυμα στὴν πίεση τῆς λαϊκῆς ἀγανάκτησης¹⁵. Μάλιστα ὁ Τραϊανός, στὴν ἀπάντησή του στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου, ὀριζε ὅτι τὰ ἀνώνυμα φυλλάδια δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνονται καθόλου ὑπόψη. «Δημιουργοὺν τὸ χειρότερο εἶδος προηγούμενου», ἔγραφε, «καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀνάρμοστα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας»¹⁶. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι γιὰ νὰ διωχτεῖ ἕνας χριστιανὸς ἔπρεπε νὰ τὸν καταγγεῖλει κάποιος ἐπώνυμο, ὑποβαλλόμενος ὁ ἴδιος σὲ ὅλους τοὺς κόπους ἀλλὰ καὶ τοὺς κινδύνους μιᾶς τέτοιας δικαστικῆς διαδικασίας –ἐξ οὗ καὶ οἱ ἀνώνυμες καταγγελίες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ὅσα μαθαίνουμε γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν χριστιανῶν στὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰώνα. Ἄν ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ ἀνῆκαν στὰ κατώτερα στρώματα, καὶ ἂν ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἰδιαίτερα πολλοὶ δοῦλοι, ὁ Πλίνιος θὰ εἶχε κάθε λόγο νὰ τὸ ἀναφέρει. Καὶ ὁμως, δὴλωνε ρητὰ ὅτι οἱ χριστιανοὶ προέρχονταν ἀπ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ὅλες τὶς ἡλικίες καὶ τῶν δύο φύλων. Ὅρισμένοι μάλιστα ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες. Δυστυχῶς δὲν μαθαίνουμε λεπτομέρειες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἀνακρινόμενους ὑπῆρχαν δύο δοῦλες, καὶ ὅτι στὸν ὄρκο τῶν χριστιανῶν γινόταν ἀναφορὰ σὲ χρηματικὰ δάνεια καὶ καταθέσεις. Ἄς προσέξουμε αὐτὲς τὶς δύο λεπτομέρειες. Ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως οἱ *Πράξεις* τῶν ἀποστόλων, εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρομε ὅτι πολὺ συχνὰ γινόταν ἐκχριστιανισμὸς μιᾶς ὁλόκληρης οἰκογένειας. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἦταν δυνατόν νὰ ἐκχριστιανιστοῦν καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς οἰκιακοὺς δούλους. (Ὁ ἐκχριστιανισμὸς δούλων μὲ κυρίους ἐθνικοὺς ἦταν σπάνιος καὶ πρακτικὰ πολὺ δύσκολος¹⁷). Οἱ οἰκιακοὶ δοῦλοι, ποὺ συνέχιζαν νὰ ἐκτελοῦν κανονικὰ τὰ κα-

15. Ἡ γνωστὴ στάση τοῦ Πόντιου Πιλάτου ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο πρότυπο συμπεριφορᾶς τῶν Ρωμαίων διοικητῶν μέχρι τὸν τρίτο περίπου αἰώνα· βλ. G. E. M. de Ste. Croix, «Why were the early Christians persecuted?», σ. 225.

16. Πλίνιος, *Epist.*, X.97.

17. Μὲ τὶς σχέσεις χριστιανισμοῦ καὶ δούλων ἔχω ἀσχοληθεῖ στὴ διδακτορικὴ

θήκοντά τους και μετά τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς οἰκογένειας, πρόσφεραν καὶ πρόσθετες ὑπηρεσίες στὰ πλαίσια τῶν νέων θρησκευτικῶν τελετῶν. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν, οἱ δοῦλες ποὺ εἶχε συλλάβει ὁ Πλίνιος ἀποκαλοῦνταν διακόνισσες (*ministrae*). Εἶναι ἐντελὸς ἀπίθανο ὁ ὅρος διακόνισσα νὰ εἶχε τὸ βάρος ἐκκλησιαστικοῦ τίτλου στὴν περίπτωσή αὐτή. Ὁ ὅρος διάκονος δὲν εἶχε πάρει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀποκλειστικά τὴ σημασία ἐνὸς ἱεραρχικοῦ τίτλου. Ἄλλωστε, ἡ μοναδικὴ ἄλλη φορὰ ποὺ μιὰ γυναίκα ἀποκαλεῖται διάκονος εἶναι στὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου. Τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας αὐτῆς, Φοίβη, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὄνομα δούλης ἢ ἀπελευθέρης¹⁸.

Μιὰ δευτέρη λεπτομέρεια ποὺ περιέχεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων μᾶς παραπέμπει σὲ κάποιου εἶδους χρηματιστικὲς δραστηριότητες. Βέβαια, ἡ διατύπωση εἶναι γενικὴ καὶ ἀσαφὴς (θυμίζει τὸ «ἀποδότε πᾶσι τὰς ὀφειλάς» τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς). Θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται σ' ἓνα γενικὸ κώδικα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς χωρὶς νὰ ἔχει ἰδιαίτερο βάρος. (Ἡ ἔκφραση «γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται», ποὺ ἀνήκει στὰ Ἄγραφα, δηλαδὴ λόγια τοῦ Ἰησοῦ ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὸν κανόνα, εἶναι συνήθης στοὺς ἐκκλησιαστικούς πατέρες.) Τυχαίνει ὅμως νὰ ξέρομε ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τραπεζίτη ἦταν πολὺ διαδεδομένο ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους χριστιανούς¹⁹. Ἦταν ἓνα ἐπάγγελμα ποὺ τὸ ἀσκοῦσαν συνήθως δοῦλοι ἢ ἀπελευθέροι γιὰ λογαριασμό τῶν κυρίων τους ἢ τῶν πατρῶνων τους. Φαίνεται πιθανὸ νὰ ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς διάδοσης τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ στὶς χριστιανικὲς κοινότητες²⁰.

Ἄς τελειώσουμε τὸ σχολιασμό αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς μὲ μιὰ ἐπιφύλαξη. Ὁ Πλίνιος ἦταν ἀντικειμενικὸς καὶ ἀκριβολόγος παρατηρητής, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ὀπτική του ἔλειπε κάθε προκατάληψη.

μου διατριβὴ *Social Status and Conversion*, Ph. D. Thesis, Brunel University, Λονδίνο 1983, σ. 32-117 (ὑπὸ ἐκδόση).

18. *Ρωμ.*, 16.1. Ἡ Φοίβη ἀποκαλεῖται διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κερχραῖς, ποὺ ἦταν τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι τῆς Κορίνθου· βλ. Daniélou - Martou, *The Christian Centuries*, σ. 50-5. Γιὰ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης καὶ εἰδικότερα γιὰ τοὺς διακόνους βλ. M. Goguel, *The Primitive Church*, Λονδίνο 1964, σ. 116-63, καὶ A. Harnack, *The Constitution and Law of the Church in the First Two Centuries*, Λονδίνο 1910, σ. 53 κέ., 112 κέ.

19. D. Kyratas, *Social Status and Conversion*, σ. 151-3.

20. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφὴ στὴν παραβολὴ τῶν ταλάντων *Ματθ.* 25:14-30 καὶ *Λουκ.* 19:12-27.

Ὡς εκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὡς νομικός, ἐνδιαφερόταν κυρίως νὰ ἐλέγξει τὶς παραβάσεις τοῦ νόμου. Ἡ οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος τὸν ἄφηνε ἀδιάφορο. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ διοίκηση ἦταν πολὺ ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στὶς θρησκευτικὰς τῶν κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας. Βέβαια, γιὰ πολλὰς ἀπ' αὐτὰς τὶς θρησκευτικὰς δὲν αἰσθανόταν παρὰ περιφρόνηση, ἀλλὰ δὲν παρεμπόδιζε τοὺς ὁπαδοὺς τοὺς στὴν ἄσκηση τῶν λατρευτικῶν τοὺς συνηθειῶν. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἐνοχλοῦσε μὲ τοὺς χριστιανούς ἦταν ἡ ἄρνησή τους *παράλληλα* μὲ τὴ δική τους θρησκεία νὰ τιμοῦν καὶ τοὺς θεοὺς τῆς Ρώμης καθὼς καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ὁ Πλίνιος δὲν αἰσθανόταν καμιά ὑποχρέωση, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ κανένα ἐνδιαφέρον, νὰ ἐμβαθύνει περισσότερο στὴν οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος. Ἡ μοναδική του κρίση, χωρὶς νὰ τὴν τεκμηριώνει, ἦταν ὅτι ἐρευνώντας δὲν εἶχε ἀνακαλύψει τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἐκφυλισμένη μορφή λατρείας (μίasma δειδιδαιμονίας) ποὺ οἱ πιστοὶ τὴν ἐφθάναν σὲ παράλογα ὄρια²¹. Αὐτὴ ἡ διατύπωση στὸ στόμα ἐνὸς Ρωμαίου ἀριστοκράτη θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει σχεδὸν ὁτιδήποτε, ἀλλὰ κάποιες μεταγενέστερες πληροφορίες ἴσως μᾶς φωτίζουν περισσότερο.

Οἱ ἐπόμενες πληροφορίες μας γιὰ τὸ χριστιανισμὸ τοῦ Πόντου ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου. Καὶ πάλι ἡ εὐνοια τῆς τύχης μᾶς διασταυρῶνει τὶς παρατηρήσεις ἐνὸς ἐθνικοῦ καὶ ἐνὸς χριστιανοῦ. Ὁ σατιρικός συγγραφέας Λουκιανός, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα του ἔργα, τὸν *Ἀλέξανδρο*, ἔγραφε γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὅτι ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἄθεους καὶ χριστιανούς. (Γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς τῆς ἐποχῆς οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι ἦταν συχνὰ συνώνυμοι.) Ὁ κατηγορηματικὸς τόνος τῆς διατύπωσης αὐτῆς, ἀπὸ τὴ γραφίδα ἐνὸς ἐχθροῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀποτελεῖ ἀκριβὴ δέικτη τῆς ἀνάπτυξης τῆς νέας θρησκείας γύρω στὰ 170. Δυὸ γενεὲς περὶπου μετὰ τὸ θάνατό του, οἱ φόβοι τοῦ Πλίνιου μοιάζει νὰ ἐπιβεβαιώνονται. Ὁ Λουκιανὸς μάλιστα, ἀναφερόμενος σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ, καθιστᾷ ἄρκετὰ σαφές ὅτι δὲν ἔχει μόνο τὶς βασικὲς πόλεις κατὰ νοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαιθρο. Κατὰ τὴν περιγραφὴ, οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἀποθρασυνθεῖ καὶ βλαστημοῦσαν ἀχρεῖα ἕναν προφήτη τῶν ἐθνικῶν. Καὶ ὁ προφήτης καλοῦσε τοὺς πιστοὺς του νὰ πετροβολοῦν τοὺς χριστιανούς, ἂν ἤθελαν νὰ ἔχουν τὴν εὐνοια τοῦ Θεοῦ²².

21. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ Πλίνιος ἀνέκρινε τὶς δύο δοῦλες, ποὺ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ νομοθεσίαν περὶ δούλων ἔπρεπε νὰ βασανιστοῦν πρῶτα, γιὰ νὰ θεωρεῖται ἡ μαρτυρία τους ἔγκυρη. Πλίνιος, *Epist.*, X.96.

22. Λουκιανὸς, *Ἀλέξανδρος*, 25, Βιβλιοθήκη «Παπύρου», τ. 11, σ. 943 (μετ. Ν.

Ἡ δεύτερη πηγή μας χρονολογεῖται ἀκριβῶς τὴν ἴδια περίοδο. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὲς τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κορίνθου Διονύσιου. Καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι, γύρω στὰ 180, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κορίνθου ἀλληλογραφοῦσε μὲ τοὺς χριστιανούς τοῦ Πόντου εἶναι ἀξιοσημείωτο. Τοῦ Διονύσιου μνημονεύονται ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ Εὐσέβιο ὁκτὼ ἐπιστολές: μία πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, μία πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, δύο πρὸς τὴν Κρήτη (Γόρτυνα καὶ Κνωσό), μία πρὸς τοὺς Ρωμαίους, μία προσωπικὴ σὲ μία γυναῖκα καὶ τέλος ἀπὸ μία πρὸς τὴ Νικομήδεια καὶ τὴν Ἀμαστριν²³. Ἡ Νικομήδεια ἦταν πόλη τῆς Βιθυνίας καὶ ἡ Ἀμαστρις τοῦ Πόντου. Ἔχουμε ἔτσι μία εἰκόνα τῆς δικτύωσης καὶ τῶν ἐπαφῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀθήνα, τὴ Σπάρτη, ἀλλὰ καὶ τὴν Κρήτη δὲν προκαλεῖ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐπικοινωνία Ρώμης-Κορίνθου χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους καὶ τοὺς χρόνους τῶν ἀποστολικῶν πατέρων τοῦ τέλους τοῦ πρώτου αἰῶνα. Ρώμη καὶ Κόρινθος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν σὲ στενὴ συνεργασία, βασικὰ κέντρα τῆς ὑπὸ διαμόρφωση ὀρθοδοξίας. Ἀλλὰ ἡ ἐπικοινωνία Κορίνθου-Πόντου δὲν εἶναι τόσο αὐτονόητη – ἂν καὶ ἡ ἀνάμνηση μιᾶς τέτοιας ἐπικοινωνίας διασώζεται στὸ ὑποτιθέμενο ταξίδι τοῦ ἀπόστολου Ἀνδρέα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐγινε λόγος πιὸ πάνω. Μιὰ τέτοια ἐπαφὴ θὰ δικαιολογοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μιᾶς ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἄλλη (βλ. σημ. 10). Ἡ ἐπιστολὴ ὁμῶς τοῦ Διονύσιου πρὸς τὴν Ἀμαστριν παρουσιάζει καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ μελετητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ W. Bauer, ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἀπευθυνόταν, ὅπως συνηθιζόταν, στὸν ἐπίσκοπο τῆς ποντιακῆς πόλης²⁴. Ὅπως περιέργως ἀπευθυνόταν σὲ δύο πρόσωπα (τοὺς Βακχυλίδη καὶ Ἐλπιστο) πού, ὅπως πληροφοροῦμαστε, εἶχαν προτρέψει τὸν Διονύσιο νὰ τοὺς γράψει. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, ὅπως μᾶς τὸ συνοψίζει ὁ Εὐσέβιος, ἀναφερόταν σὲ θέματα ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν, σὲ ζητήματα ἠθικῆς (γάμος καὶ ἀγνεία) καὶ σὲ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, συγκεκριμένα στὸ ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴν ἐκκλησία ὅσων εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ εἴτε ἀπὸ «πλημμέλεια» εἴτε ἀπὸ «αἵρετικὴ πλάνη»²⁵.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ζήτημα ὁδηγεῖ τὴ συζήτησή μας σ' ἓνα πεδίο γιὰ τὸ ὁποῖο μέχρι στιγμῆς δὲν εἴπαμε τίποτα. Τί εἶδους ἦταν ὁ χριστιανισμός

Σφυρόερα). Ἀλλὴ μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι τοὺς διωγμούς τῶν χριστιανῶν τοὺς προκαλοῦσαν οἱ συμπολίτες τοὺς ἐθνικοὶ ἀντιδρώντας στὶς προκλήσεις τῶν πρώτων.

23. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV.23.

24. W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy*, σ. 90-1, 106, 125.

25. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV.23.

του Πόντου; Ἡ ἐπιστολή του Πέτρου μᾶς ἀφήνει νά ἐννοήσουμε ὅτι οἱ παραλήπτες τῆς κινούνταν σέ γενικῆς γραμμῆς στά πλαίσια τῆς τότε «ὀρθοδοξίας» –χωρίς ὅμως νά εἶναι σαφές ἂν αὐτό ἔσχε γιά τήν πλειοψηφία τῶν χριστιανῶν τοῦ Πόντου ἢ γιά μία μόνο ὁμάδα. Ὁ Πλίνιος καί ὁ Λουκιανός δέν ἐνδιαφέρονταν γιά τὸ πρόβλημα, καί κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἀγνοοῦσαν. Ὁ Διονύσιος τῆς Κορίνθου, ὅμως, καθιστοῦσε σαφές ὅτι στά τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνα ὑπῆρχαν στὸν Πόντο αἵρετικοί, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἤθελαν νά γίνουν δεκτοὶ ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους κύκλους. Μάλιστα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κορίνθου δέν ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολή του στὸν ἐπίσκοπο τῆς ποντιακῆς κοινότητας (ἂν καὶ ἡ ἐπιστολή μνημόνευε τὸ ὄνομά του, ἄγνωστο γιά ποιὸ λόγο), ὅπως ἦταν ὁ κανόνας, ἀλλὰ σὲ δύο ἀπλοὺς χριστιανούς, δημιουργεῖ εὐλογα ἐρωτήματα. Μήπως ἡ κυρίαρχη τάση τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν Πόντο δέν ἦταν τῆς ἀρεσκείας τῶν ὀρθόδοξων κέντρων, καί μήπως εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος πού, ἂν καὶ τόσο πολυάνθρωπη ἡ χριστιανικὴ κοινότητα τοῦ Πόντου, ἀκοῦμε γι' αὐτὴν τόσο λίγα (σχεδὸν τίποτα) ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες καί ἱστορικούς; Εἶναι δύσκολο νά ἀπαντήσουμε μὲ σιγουριά στά ἐρωτήματα αὐτά. Ἐκεῖνο πού φαίνεται βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Διονύσιος ἐπιχειροῦσε νά διευρύνει τὴ «ρωμαιοκορινθιακὴ» σφαῖρα ἐκκλησιαστικῆς ἐπιρροῆς καί ἔγραφε ὅπου μπορούσε. Μὲ τὴ Βιθυνία καί τὸν Πόντο εἶχε κάποιες ἐπαφές καί προσπάθησε νά τὶς ἀξιοποιήσει. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Πόντου, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πάλμα (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ Διονύσιος εἶχε μνημονεύσει στὴν ἐπιστολή του), τάχθηκαν σὲ κοινὴ τους σύνοδο μὲ τὸ μέρος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἐναντίον τῶν ἄλλων ἀσιατικῶν ἐκκλησιῶν, στὸ θέμα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα²⁶. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι στὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνα ἡ ἐπιρροὴ τῆς Ρώμης στὸν Πόντο, μέσω Κορίνθου, εἶχε διευρυνθεῖ τουλάχιστον ὡς πρὸς ἓνα πολὺ σημαντικὸ ζήτημα.

Ὅτι ὑπῆρχαν αἵρετικοὶ στὴν περιοχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι σίγουρο. Πόσοι ἦταν αὐτοὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς ὀρθόδοξους, εἶναι ἓνα ζήτημα πού πρέπει νά παραμείνει ἀνοιχτό. Ἄς προσπαθήσουμε τώρα νά προσδιορίσουμε τὸ εἶδος τῆς αἵρεσης ἢ τῶν αἵρέσεων πού κυριαρχοῦσαν στὸν Πόντο. Διάφορες ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μαρκιωνιστές, δηλαδὴ ὁπαδοὺς τοῦ Μαρκίωνα. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκίων ἦταν κάτοικος τῆς Σινώπης, παραλιακῆς πόλης τοῦ Πόντου, ὅπου ὁ πατέρας του ἦταν τοπικὸς ἐπίσκοπος. Ἀπὸ τὴ Σινώπη ὁ Μαρκίων ἔφυγε γιά τὴ Ρώμη γύρω στὸ 140, πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν ὁπαδοὶ του στὴν περι-

26. Ὁ.π., V.23.3.

οχή του Πόντου πριν απ' αυτή τη χρονολογία²⁷. Ἡ ἐπιστολή του Διονύσιου στους χριστιανούς τῆς Νικομήδειας ἦταν πολεμική κατὰ τοῦ Μαρκίωνα, ἐνῶ στήν ἐπιστολή του στοὺς φίλους του ἀπὸ τὴν Ἀμαστριν ζητοῦσε νὰ γίνονται εὐκόλα δεκτοὶ στοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας οἱ ἐξ αἰρετικῶν χριστιανοί. Ὑπάρχουν κι ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μαρκίωνα ἦταν πολυάριθμοι στὸν Πόντο. Δυστυχῶς ὁμως, πέραν τῶν μαρκιωνιστῶν δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε ποιὲς ἄλλες αἵρέσεις εἶχαν ἐπιτυχία στὸν Πόντο. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι δὲν πρέπει νὰ παίρνουμε ὡς δεδομένο ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς περιοχῆς ἢ ἡ πλειοψηφία τους ἦταν ὀρθόδοξοι, δηλαδὴ σύμφωνοι μὲ τὸ δόγμα ποὺ κυριαρχοῦσε τότε στὴ Ρώμη καὶ ὀρισμένες ἄλλες πόλεις. Οἱ ἐνδείξεις μας μάλιστα ὁδηγοῦν στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα.

Αὐτὴ περίπου ἦταν ἡ κατάσταση τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν Πόντο στὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰώνα. Τὰ στοιχεῖα μας εἶναι ἐξαιρετικά ἀποσπασματικά καὶ σὲ κάποιο βαθμὸ ἀντιφατικά. Αὐτὸ εἶναι κατανοητὸ δεδομένου ὅτι οἱ πηγές μας προέρχονται σχεδὸν ἀποκλειστικά ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους κύκλους καὶ τοὺς ἐθνικούς. Ἐχουμε ὥστόσο κάποια εἰκόνα μιᾶς γοργῆς ἀνάπτυξης τοῦ χριστιανισμοῦ, σὲ κάποιο βαθμὸ αὐτόνομης, σὲ κάποιο ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα. Ἐχουμε ἐπίσης μία βέβαιη πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ὅτι δηλαδὴ σ' αὐτὲς ἀνῆκαν ἄνθρωποι ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, κάτοικοι τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου. Τέλος, ἔχουμε τὴν ὑπόψια γιὰ κάτι τὸ ἀκραῖο καὶ ὑπερβολικὸ στὶς δοξασίες τῶν χριστιανῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ τὶς πληροφορίες μας γιὰ τὴ διάδοση αἰρετικῶν τάσεων.

Γ'

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ δευτέρου αἰώνα ἢ στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου, συνέβη στὸν Πόντο ἓνα περιστατικὸ, ποὺ μᾶς διέσωσε ἢ ἀνεκδοτολογικὴ διάθεση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων. Τὸ περιστατικὸ τὸ ἀναφέρει ὁ Ἰππόλυτος, ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους παράγοντες τῆς ἐκκλησίας

27. Ὁ Μαρκίων γύρω στὰ 144 ἀποσχίστηκε ὀριστικά ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ ὀργάνωσε δική του ἐκκλησία ποὺ σύντομα ἐξαπλώθηκε σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπέρριπτε ἐξ ὀλοκλήρου τὴν *Π. Διαθήκη* καὶ ἀναγνώριζε ὡς Γραφὲς μόνο τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου καὶ τὸ Εὐαγ-

τῆς Ρώμης τοῦ τρίτου αἰώνα. Ἀξίζει νά παραθέσουμε ὁλόκληρη τὴν περικοπή:

Ἄλλος δὲ τις ὁμοίως ἐν τῷ Πόντῳ, καὶ αὐτὸς προεστῶς ἐκκλησίας, εὐλαβῆς μὲν ἄνθρωπος καὶ ταπεινόφρων, μὴ προσέχων δὲ ἀσφαλῶς ταῖς γραφαῖς, ἀλλὰ τοῖς ὁράμασιν οἷς αὐτὸς ἑώρα μᾶλλον ἐπίστευεν. Ἐπιτυχὼν γάρ ἐφ' ἐνὶ καὶ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ ἐνυπνίῳ, ἤρξατο λοιπὸν προλέγειν τοῖς ἀδελφοῖς ὡς προφήτης· τότε εἶδον καὶ τότε μέλλει γίνεσθαι. Καὶ δὴ ποτε πλανηθεὶς εἶπεν· γινώσκετε, ἀδελφοί, ὅτι μετὰ ἐνιαυτὸν ἡ κρίσις μέλλει γίνεσθαι. Οἱ δὲ ἀκούσαντες αὐτοῦ προλέγοντος, ὡς ὅτι «ἐνέστηκεν ἡ ἡμέρα τοῦ κυρίου», μετὰ κλαυθμῶν καὶ ὀδυρμῶν ἐδέοντο τοῦ κυρίου νυκτὸς καὶ ἡμέρας πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες τὴν ἐπερχομένην τῆς κρίσεως ἡμέραν. Καὶ εἰς τοσοῦτον ἤγαγεν φόβον καὶ δειλίαν τοὺς ἀδελφούς, ὥστε ἑᾶσαι αὐτῶν τὰς χώρας καὶ τοὺς ἀγροὺς ἐρήμους τὰ τε κτήματα αὐτῶν οἱ πλείους κατεπώλησαν. Ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς· ἐὰν μὴ γέννηται καθὼς εἶπον, μηκέτι μηδὲ ταῖς γραφαῖς πιστεύετε, ἀλλὰ ποιεῖτω ἕκαστος ὑμῶν ὃ βούλεται. Τῶν δὲ προσδοκῶντων μὲν τὸ ἀποβησόμενον καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ πληρωθέντος, μηδενὸς δὲ ὧν ἐκεῖνος ἔλεγεν συμβάντος, αὐτὸς μὲν κατησχύνθη ὡς ψευδόμενος, αἱ δὲ γραφαὶ ἐφάνησαν ἀληθεύουσαι, οἱ δὲ ἀδελφοὶ εὐρέθησαν σκανδαλιζόμενοι, ὥστε λοιπὸν τὰς παρθένους αὐτῶν γῆμαι καὶ τοὺς ἄνδρας ἐπὶ τὴν γεωργίαν χωρῆσαι· οἱ δὲ εἰκὴ τὰ ἑαυτῶν κτήματα πωλήσαντες εὐρέθησαν ὑστερον ἐπαιτοῦντες²⁸.

Σὲ ποιά ἀκριβῶς περιοχὴ τοῦ Πόντου συνέβησαν αὐτὰ δὲν μαθαίνουμε, οὔτε καὶ ποιὸς ἦταν αὐτὸς ὁ «προεστῶς ἐκκλησίας» – ἂν καὶ ὁ ὅρος παραπέμπει σὲ κάποιον ἐπίσκοπο. Πληροφοροῦμαστε ὅμως σαφῶς ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς (ἂν ὅχι ὅλοι) ἦταν γεωργοὶ καὶ ἀγρότες, καὶ μάλιστα ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς τους. Εἶναι ἀκόμα φανερό ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως συνέβαινε πολὺ συχνά, ὁλόκληρες οἱ οἰκογένειες ἦταν ἐκχριστιανισμένες καὶ ἐνδεχομένως ὁλόκληρο τὸ χωριὸ – ἂν πρόκειται περὶ χωριοῦ.

Σὲ τί εἶδους χριστιανισμὸ μᾶς παραπέμπει αὐτὴ ἡ περιγραφή; Ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες μὲ προφητικὰ χαρίσματα ἢ προφητικὲς διαθέσεις ἦταν πᾶ ἀρκετὰ σπάνιοι στὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰώνα – τουλάχιστον στὴν

γέλιο τοῦ Λουκά. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μαρκίων εἶχε ὁπαδοὺς ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἦταν στὸν Πόντο, προέρχεται ἀπὸ ἕναν πρόλογο τοῦ δευτέρου αἰώνα στὸ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*· βλ. R. M. Grant, *Second Century Christianity*, Λονδίνο 1946, σ. 93. Ἡ βασικὴ μελέτη γιὰ τὸν Μαρκίωνα εἶναι τοῦ A. Harnack, *Marcion*, Λειψία 1924.

28. Ἰππόλυτος, *Εἰς Δανιὴλ Λόγος*, 4.19, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τ. 6, σ. 85-6.

τάση του χριστιανισμού για την οποία μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί. Ἐδῶ μάλιστα ἔχουμε τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον φαινόμενο τῆς πίστεως ὁλόκληρης τῆς κοινότητος στὶς προφητικὲς ιδιότητες τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς. Ἡ συγκεκριμένη προφητεία σχετιζόταν μὲ τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Καὶ πάλι τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε πάψει νὰ συγκινεῖ τόσο ἔντονα τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τοῦ δευτέρου αἰώνα. Ὅταν παρῆλθαν δύο-τρεῖς γενιὲς καὶ ἡ μεγάλη κρίση δὲν εἶχε συντελεσθεῖ, δόθηκε ἄλλη ἐρμηνεία στὶς γραφές, πὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ λένε «ἔρχομαι ταχὺ» καὶ «πάντων δὲ τὸ τέλος ἤγγικεν» (οἱ δύο ἐκφράσεις ἀνήκουν στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη 22:20 καὶ στὴν Α΄ ἐπιστολὴ Πέτρου 4:7, δύο κείμενα δημοφιλῆ στὴ Μ. Ἀσία).

Ἄν ὁμως ἡ περιγραφὴ αὐτὴ δὲν μᾶς παραπέμπει στὸν ἐπίσημο χριστιανισμό τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου αἰώνα, μᾶς παραπέμπει σίγουρα στὸ ἀκριβῶς ἀντίστοιχο κίνημα τῶν μοντανιστῶν πὺ σημείωνε τὴν ἴδια ἐποχὴ μεγάλῃ ἐπιτυχίᾳ στὴν γειτονικὴ Φρυγία²⁹. Φαίνεται ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ παράλληλα προφητικὰ καὶ ἀποκαλυπτικὰ κινήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στοιχεῖα καὶ ἐνδείξεις ἀπὸ ὅλη σχεδὸν τὴ Μ. Ἀσία. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κινήματων αὐτῶν ἦταν οἱ ἀσκητικὲς τὺς τάσεις, ἡ ἀντιπάθεια καὶ ἡ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν κοσμικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἐπίσημου χριστιανισμοῦ καὶ ἡ πολεμικὴ τὺς πρὸς τὴ χαλαρότητα τῶν ἡθῶν. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἰπόλυτου βλέπουμε ὅτι τὸση ἦταν ἡ πίστη τῶν χριστιανῶν αὐτῆς τῆς ποντιακῆς κοινότητος στὴν προφητεία, ὥστε σταμάτησαν νὰ παντρεύονται (γνώριμο καὶ σημαντικὸ βῆμα στὴν ἀναμονὴ τῆς κρίσης) καὶ πολλοὶ πούλησαν τὰ κτήματά τὺς. Πέρασαν ἕνα χρόνον προσευχόμενοι καὶ περιμένοντας. Ὅταν εἶδαν ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου δὲν ἐρχόταν, ἐπέστρεψαν στὰ σπιτία τὺς καὶ πάντρεψαν τίς κόρες τὺς. Ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν πούλησει τὰ κτήματά τὺς βρέθηκαν στὴν ἀνάγκη νὰ ζητιανεύουν. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι τέτοιον εἶδους ἦταν ὁ χριστιανισμὸς στὸν Πόντον ἀποτελεῖ ἰσχυρισμὸ πὺ δὲν τὸν στηρίζουν οἱ πηγές μας. Ἐκεῖνο ὁμως πὺ ἐπιβάλλεται νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα πολὺ σύνθετο φαινόμενο. Ἡ ἐννοια τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ, πὺ κατὰ κανόνα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκὴς καὶ δίνει λάθος εἰκόνα τῆς κατάστασης δεδομένου ὅτι παραπέμπει σ' ἕναν ὁμοιογενὴ καὶ ὀρθόδοξο χριστιανισμό.

29. Γιὰ τὸν Μοντανὸ καὶ τὸ κίνημα τῶν μοντανιστῶν, βλ. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, V.15 κέ. Τὸ κίνημα αὐτὸ εἶχε ἔντονες ἀσκητικὲς καὶ προφητικὲς τάσεις καὶ στὴν πρώτη του φάση, στὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰώνα, τράφηκε μὲ τὴν προσδοκία τῆς ἐπικείμενης ἑλευσης τοῦ Παράκλητου. Γιὰ τὸ μοντανισμό, βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ P. de Labriolle. *La Crise montaniste*, Παρίσι 1913.

Έχουμε πιά φθάσει στὰ μέσα περίπου τοῦ τρίτου αἰώνα. Γύρω στὸ 240, ὁ Γρηγόριος, ὁ ἐπονομαζόμενος Θαυματουργός, ἐπέστρεψε στὴν γενέ-
 τριά του, τὴν Νεοκαισάρεια τοῦ Πόντου, ἔχοντας προσηλυτιστεῖ ἀπὸ τὸν
 Ἰερίγην στὴν Παλαιστίνη. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀμάσειας τὸν χειροτόνησε
 ἐπίσκοπο στὴν γειτονικὴ Νεοκαισάρεια, ὁπότε ἄρχισε μία σταδιοδρομία
 τριάντα χρόνων ἀπὸ τίς πιὸ λαμπρὲς στὴν ἱστορία τῆς διάδοσης τοῦ χρι-
 στιανισμοῦ. Μὲ τὸν Γρηγόριο μπαίνουμε σὲ ἓνα νέο κεφάλαιο τῆς ἱστο-
 ρίας τοῦ «ἐκχριστιανισμοῦ» τοῦ Πόντου, τὸ ὁποῖο χρειάζεται εἰδική, ξε-
 χωριστὴ μελέτη. Μποροῦμε ὥστόσο ἐδῶ νὰ χρησιμοποιήσουμε δύο πλη-
 ροφορίες ποὺ μᾶς παρέχονται γιὰ νὰ συμπληρώσουμε κάπως τὴν εἰκόνα
 ποὺ ἔχουμε συνθέσει. Κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, βιογράφου τοῦ Γρηγό-
 ριου τοῦ Θαυματουργοῦ, ὁ ἐπίσκοπος Νεοκαισάρειας ἰσχυρίστηκε λίγο
 πρὶν πεθάνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πιά στὴν περιόχῃ του περισσότεροι ἀπὸ 17
 εἰδωλολάτρες, ὅσους ἀκριβῶς χριστιανούς εἶχε βρεῖ ὅταν ἄρχισε τὴ στα-
 διοδρομία του³⁰. Παρὰ τὴ δόση ὑπερβολῆς ποὺ ὑπάρχει στὴ διατύπω-
 ση, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας τοῦ
 Γρηγόριου. Οἱ θρύλοι ποὺ πλάστηκαν γύρω ἀπ' τὸ ὄνομά του καὶ τίς θαυ-
 ματουργικὲς του δυνάμεις, μαρτυροῦν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπα-
 θειῶν του. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ φαίνεται πολὺ περίεργο, εἶναι τὸ ὅτι βρῆκε

30. Migne, P.G. 46, 893 κέ. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Γρηγόριου βλ. Χρύσανθος, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, σ. 114 κέ.· Β. Τατάκης, *Ἡ Συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ Χριστιανικὴ Σκέψη*, Ἀθήνα 1960, σ. 52 κέ., καθὼς καὶ τὴν πιὸ πρόσφατη μελέτη τοῦ Κ. Μ. Φούσκα, *Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας Ἐπίσκοπος ὁ Θαυματουργός*, Ἀθήνα 1969. Τὸ κεφάλαιο τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Πόντου ποὺ ἀνοίγει μὲ τὸν Γρηγόριο εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ χρειάζεται ἀκόμα πολλὴ μελέτη. Στὸ φάκελο «Νεοκαισάρεια» τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἔχει κατα-
 γραφεῖ ἡ ἀκόλουθη περιγραφή ποὺ βεβαιώνει τὴν ἐπιβίωση τοῦ θύλου τοῦ Θαυ-
 ματουργοῦ μέχρι τίς μέρες μας: «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός ἦταν ντόπιος,
 δικὸς μας. Γεννήθηκε στὸ Νίκσαρ τότε ἀκόμη ποὺ οἱ ἄνθρωποι πιστεύανε τ' ἀγάλματα
 κι αὐτὸς ἔγινε χριστιανὸς καὶ κατόρθωσε καὶ τοὺς ἄπιστους στὸ Νίκσαρ νὰ τοὺς κάνει
 νὰ πιστέψουνε τοῦ Χριστοῦ τῇ ὀρθοκείᾳ. Εἶχε μάθει πολλὰ γράμματα, σπούδασε καὶ
 Θεολογία καὶ ὁ Χριστὸς τοῦ ἔβαλε μέσα του μεγάλη δύναμη κι ἔκανε πολλὰ θαῦματα γι'
 αὐτὸ τὸν ὀνόμασε ἡ ἐκκλησία Θαυματουργό. Λέγανε πὼς ἄνθρωπους ἀνάστησε, ξέρανε
 λίμνες, τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν γύρισε». Γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ με-
 λέτῃ τοῦ Βίου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ καὶ τὴν προτεραιότητα ποὺ ἔχει ἡ
 συριακὴ μετάφραση ὡς πρὸς τὴν διασωζόμενη ἐλληνικὴ, βλ. R. MacMullen, *Chri-
 stianizing the Roman Empire*, Yale University Press, New Haven - Λονδίνο
 1984, σ. 145 σημ. 1. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γίνονται ἀκόμα στὸ ἄρθρο τοῦ
 ἴδιου συγγραφέα «Two Types of Conversion» στὸ *Vigiliae Christianae*, 37, 1983,
 σ. 186 κέ.

στήν περιοχή του (δχι μόνο στην πόλη του) 17 χριστιανούς όταν πρωτοεπέστρεψε. 'Απ' όσα έχουμε δεῖ μέχρι τώρα, θά περιμέναμε πολύ περισσότερους σὲ μία πόλη ὅπως ἡ Νεοκαισάρεια. 'Η μόνη λογική ἐξήγηση εἶναι ὅτι (πάντα μὲ δόση ὑπερβολῆς) στήν περιοχή τοῦ Γρηγόριου δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστοι χριστιανοὶ τῆς ἀρεσκείας του, δηλαδή ὀρθόδοξοι. 'Αν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, αὐτὸ δὲν θά ἔπρεπε νὰ μᾶς προξενήσει μεγάλη ἐντύπωση, ὅστερα ἀπ' όσα ἔχουμε ἀναφέρει μέχρι τώρα³¹.

'Η δευτέρα σημαντική πληροφορία ἀπὸ τὴ δράση τοῦ Γρηγόριου, στήν ὁποία θά ἀρκεστοῦμε ἐπὶ τοῦ παρόντος, προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου πού ὀνομάζεται «κανονική»³². 'Η ἐπιστολὴ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα πού εἶχαν συμβεῖ τὸ 255, ὅταν οἱ Γότθοι εἰσέβαλαν στὸν Πόντο. Μαθαίνουμε, λοιπόν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ αὐτὴ πολλοί, ἂν καὶ «Ποντικοὶ καὶ Χριστιανοί», συνεργάστηκαν μὲ τοὺς «βαρβάρους». 'Όχι μόνο συνεργάστηκαν, δχι μόνο αἰχμαλώτισαν καὶ σκότωσαν συμπατριῶτες τους, ἀλλὰ ὑπέδειξαν στοὺς Γότθους ποιά σπίτια ἀνήκαν σὲ πλούσιους καὶ εἶχαν περιουσίες γιὰ νὰ ἀρπαχτοῦν. Τὸ φαινόμενο τῆς συνεργασίας τοπικῶν πληθυσμῶν μὲ τοὺς εἰσβολεῖς δὲν ἦταν σπάνιο³³. 'Εκεῖνο ὅμως πού παρυσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ σαφὴς ταξικὴ διάσταση στὴ συμπεριφορὰ ὀρισμένων χριστιανῶν τοῦ Πόντου. 'Αραγε τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν χριστιανοὶ μὲ ἔντονα ἀσκητικὰ αἰσθήματα νὰ ἐπηρέασε τὴ στάση τους ἀπέναντι στοὺς πλούσιους συμπολίτες τους;

Στὶς ἀρχές τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ὅταν ἔγιναν γιὰ τελευταία φορὰ διωγμοὶ χριστιανῶν, ὁ Μαξιμῖνος καὶ λίγο μετὰ ὁ Λικίνιος ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τους στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο, γεγονὸς πού βεβαιώνει τὴ μεγάλη διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στὶς περιοχὲς αὐτές. Διαμένοντας στὴ Νικομήδεια (πού στήν ἐποχὴ ἐκεῖνη εἶχε νὰ ἐπιδείξει ἕναν ὀνομαστὸ ἐπίσκοπο μάρτυρα) ὁ Μαξιμῖνος παραδέχτηκε ὅτι στήν περιοχή ἐκεῖνη ζοῦσαν «πλείστοι τῆς αὐτῆς θρησκείας» (δηλαδή χριστιανοί)³⁴. 'Επὶ Λικίνιου,

31. 'Ο Κ. Φούσκας καὶ πολλοὶ μελετητὲς θεωροῦν ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Νεοκαισάρειας ἦταν ἐλάχιστοι πρὶν τὸν Γρηγόριο. Βασίζονται ὅμως στήν μαρτυρία τοῦ Γρηγόριου Νύσσης καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Μ. Βασιλείου καὶ ἔτσι δὲν ἀνατρέπουν τὸν ἰσχυρισμὸ πού διατυπώνεται ἑδῶ.

32. 'Η ἐπιστολὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ σύνολο κανόνων. Βλ. Α. Harnack, *Mission and Expansion*, τ. 2, σ. 205 κέ. καὶ Κ. Φούσκα, *Γρηγορίου Θανατοουργοῦ. 'Η Κανονικὴ 'Επιστολή*, Ἀθήνα 1978.

33. Βλ. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, σ. 474 κέ.

34. Εὐσέβιος, *Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, VIII.13 καὶ IX.9.

στην Ἀμάσεια καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τοῦ Πόντου, δόθηκε διαταγή ἄλλες ἐκκλησίες νὰ γκρεμιστοῦν καὶ ἄλλες νὰ ἀποκλειστοῦν. Πάλι ἐγινε διωγμός ἐπισκόπων καὶ μάλιστα τῶν πιὸ ἐπιφανῶν, ὥστε, ὅπως γράφει ὁ Εὐσέβιος, πολλοὶ νὰ ἀναγκαστοῦν νὰ καταφύγουν στοὺς ἀγροὺς καὶ τὶς ἐρήμους³⁵. Ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Πόντου ἦταν πιά μιὰ πραγματικότητα ποὺ γρήγορα ξεπερνοῦσε τοὺς σύντομους διωγμούς, ξαναέκτιζε τὶς πολυ-ἀριθμὲς ἐκκλησίες του καὶ ἀποκαθιστοῦσε τοὺς διωγμένους ἐπισκόπους του. Παρ' ὅλα αὐτά, οὔτε γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα δὲν μᾶς διασώζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία περισσότερες πληροφορίες.

Δ'

Αὐτὲς περίπου εἶναι ὅλες κι ὅλες οἱ πληροφορίες μᾶς γιὰ τὸ χριστιανισμό τοῦ Πόντου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα – μὲ ἐξαίρεση τὴ δραστηριότητα τοῦ Γρηγόριου τοῦ Θαυματουργοῦ, ποῦ, ὅπως εἶπαμε, ἀπαιτεῖ ἐιδικὴ μελέτη. Ἀς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν δυό-τρεῖς γενικὲς παρατηρήσεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου καὶ στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί. Ἀς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Εὐσέβιος δὲν μᾶς διέσωσε παρὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα. Ἀντίθετα ὁ Πλίνιος, ὁ Λουκιανός, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Διονύσιου τῆς Κορίνθου καὶ τὸ ἀνέκδοτο τοῦ Ἰππόλυτου τῆς Ρώμης, βεβαιώνουν ὅτι οἱ χριστιανοὶ τοῦ Πόντου ἦταν πολυἀριθμοὶ καὶ εὐσεβεῖς μέχρι φανατισμοῦ. Πῶς πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴν τὴν ἀντίφαση; Οἱ μαρτυρίες μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὑπῆρχαν αἰρετικὲς κοινότητες. Τὸ λογικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτὲς ἔδιναν τὸ κυρίαρχο χρῶμα στὸ χριστιανισμό τῆς περιοχῆς καὶ ὅτι γι' αὐτὸ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ διασώσει περισσότερες πληροφορίες. Ἀλλωστε, ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο μαθαίνουμε μόνο γιὰ τὴν ἀπόπειρα παρέμβασης τῆς ὀρθόδοξης Κορίνθου καὶ γιὰ τὴ συμμετοχὴ ἐνὸς Πόντιου ἐπισκόπου σὲ σύνοδο ποὺ πῆρε τὸ μέρος τῆς ὀρθόδοξης Ρώμης. Μόνον αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες θεώρησε ἄξιες νὰ μνημονεύσει ὁ ὀρθόδοξος ἱστορικός.

Μὲ τὴ φυσιογνωμία αὐτὴ τοῦ ποντιακοῦ χριστιανισμοῦ σχετίζεται καὶ ἡ γοργὴ τοῦ διάδοσης στὴν ὑπαιθρο. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ποὺ τὸ βεβαιώνουν ὁ Πλίνιος, ὁ Λουκιανός καὶ ὁ Ἰππόλυτος, γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀξιοσημεῖ-

35. Ὁ.π., X.8.15-18.

ωτο ἂν προσθέσουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα μιὰ τοπικὴ σύνοδος καθιέρωσε τὸ θεσμὸ τῶν χωρεπισκόπων (ποὺ ἦταν γνωστοὶ καὶ ὡς ἐπίσκοποι τῶν ἀγρῶν) γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ ἐκκλησία στὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθρου³⁶. Τὰ στοιχεῖα μας εἶναι βέβαια λίγα, ἀλλὰ ὀφείλουμε κατ' ἀρχὴν νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἐνδειξη γιὰ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ ἄλλη γλώσσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ. Καὶ ὥστόσο φαίνεται ὅτι, ἀκόμα καὶ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, οἱ κάτοικοι τοῦ Πόντου, ἔξω ἀπ' τὰ ἀστικά κέντρα, δὲν εἶχαν ὁλοκληρωτικὰ ἐξελληνιστεῖ. Γράφοντας τὸ δεῦτερο αἰῶνα, ὁ Φιλόστρατος βεβαιώνει ὅτι, ἐνῶ γιὰ παράδειγμα στὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου οἱ κάτοικοι θαύμαζαν τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμό; οἱ Πόντιοι γενικὰ ἦταν ἔθνος βαρβαρικό. Ἀπέδιδε μάλιστα στὴ μαζικὴ εἴσοδο τῶν Ποντίων στὴν Ἀθῆνα φαινόμενα φθορᾶς τῆς ἀττικῆς γλώσσας³⁷.

Ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴν τοπικὴ γλώσσα τοῦ Πόντου δὲν εἶναι περίεργη. Τὸ ὅτι στὴν Ἰσαυρία καὶ τὴ Λυκαονία διασώζονταν ἀκόμα καὶ τὸν ἕκτο αἰῶνα παραδοσιακὲς γλώσσες, τὸ μαθαίνουμε ἐντελῶς περιστασιακὰ ἀπὸ ἀγιογραφικὰ ἀνέκδοτα. Ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο μαθαίνουμε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε στὴν Καππαδοκία, καὶ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο ὅτι στὴ Γαλατία οἱ κάτοικοι μιλοῦσαν κάποια κελτικὴ γλώσσα³⁸. Ἡ ἀπουσία μαρτυριῶν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ τοπικὴ διάλεκτο τοῦ Πόντου ἔρχεται ἔτσι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περίπτωση τῆς Συρίας, ὅπου ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὰ χριστιανικὰ κείμενα χρειάστηκαν μετάφραση. Βέβαια οἱ τοπικὲς γλώσσες τοῦ Πόντου δὲν διέθεταν ἀλφάβητο, ἀλλὰ οὔτε στὴ γειτονικὴ Ἀρμενία ὑπῆρχε ἀλφάβητο, οὔτε οἱ γραφὲς τῆς Αἰγύπτου προσφέρονταν γιὰ χρῆση ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Καὶ στὴν Αἴγυπτο ὥστόσο μὲ τὰ κοπτικά, καὶ στὴν Ἀρμενία ἀργότερα, μὲ ὥθηση ποὺ ἔδωσε ὁ χριστιανισμός, δημιουργήθηκαν γραφὲς γιὰ τὶς τοπικὲς γλώσσες, βασισμένες μάλιστα στὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο³⁹. Ὡς προσπεράσουμε λοιπὸν τὸ πρόβλημα αὐτὸ

36. Σύνοδος Νεοκαισαρείας, Κανόνας 14· πβ. σύνοδος Ἀγκύρας, Κανόνας 13 (C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Ἐδιμβούργο 1871, σ. 96, 100).

37. Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, I.25, II.1, σ. 116, 154.

38. βλ. A. H. M. Jones, *The Greek City*, σ. 41-2, καὶ *the Decline of the Ancient World*, Longman, Λονδίνο 1966, σ. 347.

39. Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς Κ.Α. βλ. B. Metzger, *The Early Versions of the New Testament*, Ὁξφόρδη 1977. Σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα τῶν χριστιανῶν τοῦ Πόντου, μποροῦμε ἀκόμα νὰ σημειώσουμε ὅτι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Harnack, τὰ περισσότερα ὀνόματα ἐπισκόπων ποὺ διασώζονται εἶναι ἐλληνικά· βλ. *Mission and Expansion*, τ. 2, σ. 203, 212. Αὐτὸ ὅμως δὲν μᾶς λείει πολλὰ γιὰ τοὺς ἀπλοὺς καὶ κυρίως τοὺς ἀγρότες χριστιανούς.

μέ την υπόθεση ότι είτε τὰ τοπικά ιδιώματα τοῦ Πόντου ἦταν ἀσθενέστερα ἀπ' αὐτὰ ἄλλων περιοχῶν (καὶ κατὰ συνέπεια ὁ ἐξελληνισμός τοῦ Πόντου πιό ὀλοκληρωμένος) είτε ὁ χριστιανισμός ἦταν λιγότερο προσιτός στοῦ μὴ ἐξελληνισμένο πληθυσμό τοῦ Πόντου ἀπ' ὅ,τι ἄλλου.

Στὴ γοργὴ ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν ποντιακὴ ὑπαιθρο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ὁρισμένα ἀπ' τὰ χαρακτηριστικά του. Γιατὶ ἂν στὶς πόλεις ὁ χριστιανισμός εἶχε ὡς ἀντιπάλους κυρίως τὸν Ἰουδαϊσμό καὶ τὶς ἑλληνορωμαϊκὲς θεότητες, στὴν ὑπαιθρο εἶχε νὰ ἀντιπαλέψει μὲ θρησκευτικὲς λατρεῖες καθαρὰ εἰδωλολατρικές. Δὲν εἶναι περίεργο λοιπὸν ποὺ ἡ διδασκαλία τοῦ ὀρθόδοξου Γρηγόριου τοῦ Θαυματουργοῦ ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἓνας ἐκχριστιανισμένος παγανισμός, ὅπου τὴ λατρεία τῶν εἰδώλων ἀντικατέστησε ἡ λατρεία τῶν ὁσῶν τῶν μαρτύρων, τὶς παγανιστικὲς τελετὲς οἱ ἑορτὲς τῶν ἁγίων καὶ τὶς μαγικὲς δυνάμεις τῶν τοπικῶν ἱερέων τὰ θαύματα τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Γρηγόριου. Ἦταν λοιπὸν ὁ χριστιανισμός τοῦ Πόντου αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουν συχνὰ οἱ ἱστορικοὶ ἓνας θρησκευτικὸς συγκρητισμός; Συγκρητισμός ἐπικρατοῦσε στὶς πόλεις τῶν ἔθνικῶν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ καί, ἂν χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο κάπως χαλαρά, συγκρητισμός ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ ὁ χριστιανισμός τοῦ Γρηγόριου. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοί. Οἱ ὑπερβολὲς ποὺ διαπίστωσε ὁ Πλίνιος, ὁ μαρκιωνισμός, ὁ προφητικὸς χριστιανισμός ποὺ περιέγραψε ὁ Ἰππόλυτος καὶ ὁ «ταξικὸς» χριστιανισμός ποὺ καταδίκασε ὁ Γρηγόριος, δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν συγκρητισμός. Ὁ συγκρητισμός εἶναι προσπάθεια ἁρμονικῆς σύνθεσης παραδοσιακῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν καὶ δοξασιῶν μέσα σ' ἓνα θρησκευτικὸ σύστημα⁴⁰. Ὁ χριστιανισμός ποὺ συναντήσαμε στὸν Πόντο ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἦταν ἀκράϊος καὶ διέφερε ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων ἐπειδὴ ἦταν ἀπόλυτος. Ὁ μαρκιωνισμός καὶ ὁ μοντανισμός ποὺ ξεσήκωσε τὶς ἀγροτικὲς μάζες στὴ Φρυγία ἦταν ἡ ἄρνηση τοῦ παραδοσιακοῦ. Συγκρούστηκαν μὲ τὴν ἐκκλησία τῶν μεγάλων χριστιανικῶν κέντρων ὅχι ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ διασώσουν εἰδωλολατρικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἐπειδὴ θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν κέντρων αὐτῶν εἶχε γίνει πολὺ κοσμική.

Ὅλες οἱ «αἰρετικὲς» τάσεις ποὺ διαπιστώσαμε στὸν ποντιακὸ χριστιανισμό εἶχαν λοιπὸν τοῦτο τὸ κοινὸ χαρακτηριστικόν: ἦταν ἀδιάλλακτα ἀσυμβίβαστες μὲ τὶς παραδοσιακὲς θρησκευτὲς καὶ ἤθελαν ἓνα χριστιανισμό ἀπόλυτο καὶ ἀκράϊο. Τὸ συμβιβαστικὸ πνεῦμα τὸ ἔφερε ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀρθόδοξος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος καταδίκασε τὶς ἀκρότητες, ποὺ πρὶν

40. J. D. Y. Peel, «Syncretism and Religious Change», *Comparative Studies in Society and History*, 10, 1968.

χρόνια είχαν εірωνευτεί ό Πλίνιος και ό Ίππόλυτος. Γιατί, αν αυτός ό αδιάλλακτος χριστιανισμός μπορούσε νά επιζήσει σέ σχετικά μικρές κοινότητες μαρτύρων, σίγουρα δέν μπορούσε ποτέ νά γίνει ή καθολική θρησκεία όλων τών κατοίκων τής περιοχής (ή τής αυτοκρατορίας). Μέ τά υπάρχοντα στοιχεία διατυπώνουμε άπλά μία ύπόθεση, αλλά ή μεταγενέστερη τροπή τών πραγμάτων τείνει νά επιβεβαιώσει τήν ύπόθεση αυτή. Σέ σύνοδο πού συγκλήθηκε σέ μία ποντιακή πόλη γύρω στό 325, ή επίσημη έκκλησία καταδίκασε ρητά τόν άσκητικό χριστιανισμό πού δέν ήθελε νά δεχτεί τίς εξελιγμένες σέ γλέντια αγάπες και πού άποστρεφόταν τή λατρεία τών μαρτύρων. Ή σύνοδος αυτή, πού στρεφόταν κατά τών λεγόμενων ευσταθιανών, δήλωνε ότι θαύμαζε τήν παρθενία αλλά τιμούσε τό γάμο, ότι δέν καταδίκασε τόν πλούτο πού είχε άποκτηθεί τίμια και ότι άκόμα εύλογούσε τήν υπερβολική φιλανθρωπία πρós τούς φτωχούς. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι τό άνάθεμα τής συνόδου τό επέσυρε ιδιαίτερα ή προτροπή τών ευσταθιανών πρós τούς δούλους νά εγκαταλείψουν τούς κυρίους τους μέ σκοπό τήν άφοσίωση στή θρησκευτική λατρεία⁴¹.

Επιγραμματικά μπορούμε νά πούμε ότι ή πρώτη εμφάνιση του χριστιανισμού στόν Πόντο είχε όλα τά χαρακτηριστικά μις αϋθόρμητης διάδοσης μέ ιδιαίτερη τάση πρós τόν άσκητικό και προφητικό χριστιανισμό. Τά χαρακτηριστικά αυτά τά διατήρησε ως ένα βαθμό και μέχρι τόν τέταρτο αιώνα. Άπό τό δεύτερο όμως αιώνα έχουμε μία παράλληλη προσπάθεια διαρκών επεμβάσεων και επιβολής εκ τών άνω του όρθόδοξου δόγματος και τής καθολικής εκκλησίας. Ένας πρώτος τύπος επέμβασης ήταν αυτός πού μαρτυρεί ή έπιστολή του Διονύσιου τής Κορίνθου. Ένας δεύτερος, αυτός πού μαρτυρεί ή ιεραποστολική δραστηριότητα του Γρηγόριου τής Νεοκαισάρειας. Και ένας τρίτος, αυτός τής σχεδόν βίαιης δίωξης τών αίρετικών, πού εφαρμόστηκε άπό τούς όρθόδοξους επισκόπους μετά τή σύνοδο τής Νίκαιας⁴². Ό εκκλησιαστικός ιστορικός Σωζόμενος άναφέρει ότι, όταν στά μέσα του τέταρτου αιώνα ό Μ. Βασίλειος έγκαταστάθηκε στόν Πόντο, ίδρυσε μοναστήρια και μέ τή διδαχή του μετέ-

41. «The Council of Gangra», *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, 14, σ. 91-101.

42. Βλ. χαρακτηριστικά τή μεταστροφή όλόκληρων χωριών μαρκιωνιστών, ευνομιανών, άρειανών στην όρθοδοξία άπό τόν επίσκοπο Θεοδώριτο, *Έπιστολή*, 81. Τό 451, ή σύνοδος τής Χαλκηδόνας, Κανόνας 28, έπισημοποίησε τόν εκκλησιαστικό έλεγχο του Πόντου άπό τόν άρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως.

στρεψε τὸν κόσμον πρὸς τὶς δικές του ἀπόψεις, πὺ σημαίνει ὅτι ἀκόμα δὲν κυριαρχοῦσε στὴν περιοχὴ ἡ ὀρθοδοξία τῆς Νίκαιας⁴³.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ καθίσταται φανερό ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ ἓναν ἀπλὸ ἐκχριστιανισμό τοῦ Πόντου. Ἀκόμα λιγότερο δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ τὸ χριστιανισμό τοῦ Πόντου ὡς θρησκεία ὁμοιόμορφη καὶ ἐνιαία. Ἡ ἱστορικὴ παράδοση πὺ βλέπει στὴν πρωτοβουλία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου τὴν ἐπίδραση τῆς μαζικῆς ἐξάπλωσης τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ καὶ κυρίως στὴ Μ. Ἀσία ἔχει ἀντιστρέψει τὰ δεδομένα. Ἡ θρησκευτικὴ μεταβολὴ πὺ ἐπέβαλαν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του ἔλαβε κυρίως ὑπόψη τῆς τὶς κυρίαρχες τάσεις πὺ ἐπικρατοῦσαν στὰ ὀρθόδοξα κέντρα, ὅχι τὸ χριστιανισμό τῶν πληθυσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

43. Σωζόμενος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VI.16. Δὲν εἴμαστε ὥστόσο σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν οἱ χριστιανοὶ πὺ μεταστράφηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο ἦταν ὁπαδοὶ παλαιότερων αἱρέσεων ἢ τοῦ ἀρειανισμοῦ. Μία σύνοδος στὴ Βιθυνία, ὅχι πολλὰ χρόνια πρὶν, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου· βλ. Hefele, *A History of the Christian Councils*, σ. 258. Εἶναι γνωστὸ ὥστόσο ὅτι ἀκόμα καὶ στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα ὁ Πόντος ἦταν φημισμένος γιὰ τὶς κοινότητες τῶν ἀναχωρητῶν χριστιανῶν πὺ ζοῦσαν ἐκεῖ· βλ. τὸ *Βίο τοῦ Δανιὴλ τοῦ Στυλῖτη*, 10.